

Biró A. Zoltán – Oláh Sándor

Emlékmű – jelkép – identitás

Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről

A Hargita megyei (Románia) Lövétén, a falu központjában, de mégis házaktól részben takartan impozáns méretű magyar címeres emlékmű áll. Két oldalán az első világháborús halottak emlékét idéző nyolcvan név, a névsorok felett kétoldalt kettős kereszt. Az emlékoszlop felső részén egy térkép kontúrjai, benne az „Így volt, így lesz” felirat. Az oszlop mögött mintegy tizenöt méter hosszú, váltakozó magasságú, faragott kövekből rakott háttérfa, rajta kétoldalt két tábla. Az egyik harcoló katonákat ábrázol, a másik a második világháború halottainak névsorát tartalmazza. Az egész kompozíció – a helybeliek értelmezése szerint – a turulmadár stilizált megjelenítése, amelyben az emlékmű a madár testére, a háttérfa pedig a két kiterjesztett szárnyra utal. Az emlékmű mérete, megkomponáltsága, kivitelezése alapos tervezésre vall, kivitelezése pedig jelentős mértékű anyagi befektetésre.

A székelyföld nagyobb falvainak központi terein, templomudvaraiban, temetőiben több hasonló jellegű emlékművet is találunk, nagyrészüket ma már a március 15-i ünnepek centruma. Ezek az emlékművek a bécsi döntés utáni években készültek, utóéletük nem egy faluban esettanulmány tárgyát képezhetné. A lövéteti emlékmű sorsa e tekintetben talán a leginkább figyelemre méltó. Az emlékmű használatát megkérdőjelező hatalmi beavatkozást a közel húsz évig tartó átköltöztetés követte a falu piacteréről a mai félreesőbb helyre (a tanulmány során mindvégig húsz évről beszélünk, ami az átköltöztetés gondolatának megszületésétől az állambiztonsági szervek vizsgálatának megszűntéig tartott). Az átköltöztetési esemény antropológiai vizsgálata az e régió faluközösségeire jellemző szimbolikus rend, illetve az e rendet kifejező/hordozó társadalmi cselekvésformák olyan rétegeibe enged bepillantást, amelyek a „felkavaró” beavatkozás nélkül nem mutatkoznának meg. Az emlékműnek a hatalmi beavatkozást megelőző használatát vizsgálva elfogadhatjuk azt az álláspontot, hogy az emlékművek

* A tanulmány első megjelenése: Antropológiai Műhely 2. 1993.2. 87–103.

rendszeresített használata mint rítus az adott társadalmi szerkezet kollektív reprezentációjaként kezelhető (Durkheim), de a beavatkozás utáni szimbolikus cselekvéssor ismeretében már azt kell mondanunk, hogy az emlékmű újbóli használatba helyezéséért „vívott harc” (előbb a faluközösség, később egy kisebb network szintjén) a közösségtudat restaurálásának tekinthető, s mint ilyennek közvetlen társadalomalakító szerepe van. A Turner-i értelemben vett társadalmi drámának (Turner 1974) egy változata ez az átköltöztetés, amely a maga során az adott társadalmi konszenzus megbontására és újradefiniálására tett egy kísérletet. Ebben az esettanulmányban ennek az új konszenzust létrehozni vágyó kísérletnek a mikéntjét tesszük vizsgálat tárgyává. Fölvázoljuk magának a kísérletnek a kontextusát (az emlékmű előtörténete, az átköltöztetést kiváltó beavatkozás ismertetése, az átköltöztetést lehetővé tevő tágabb társadalmi kontextus rövid jellemzése), bemutatjuk az időben hosszan elhúzódó átköltöztetést, mint társadalmi eseményt, illetve az átköltöztetés, mint szimbolikus cselekvéssor értelmezésére vállalkozunk. Munkánkban azt a Wuthnow-i elképzelést követjük, miszerint a szimbolikus cselekvések rendszerének, illetve az azokról való társadalmi dizkurzusnak az elemzése lehetővé teszi az egyének számára kiemelten fontos kulturális formák megragadását. Magyar vonatkozásban is készültek olyan antropológiai elemzések (Gal Susan 1991, Hofer Tamás 1991), amelyek a sikeresnek mutató, az új konszenzusok definiálásába hatékonyan belejátszó kulturális konstrukciókat tették vizsgálat tárgyává (nemzeti ünneppé emelt temetési rítus; a szimbolikus mezőben történő hatalmváltás eseménysorozata 1989-ben). Eltérően ezektől a vizsgálatoktól, tanulmányunkban egy sokkal kisebb méretű és csak részben sikeres kulturális konstrukció elemzésére vállalkozunk. Ez a konstrukció a maga kisebb léptékével és kényszerűen efemer jellegével a mindennapi élet síkján mutatja be a Mary Douglas által definiált morális rend szimbolikus cselekvéssorozat általi termelődését. A nem teljesen sikeres cselekvéssor ugyanakkor – véleményünk szerint – egy fokkal mélyebben mutatja meg az újradefiniálási kísérlet mögött meghúzódó erőviszonyok játékát, mint ahogyan az a sikeres és nagyléptékű eseményeknél a kutató számára megmutatkozhat. Ez utóbbi kulturális konstrukcióknál ugyanis a szimbolikus cselekvések hordozói (személyek, helyek, időpontok, tárgyak stb.) eleve, mint jelentékeny társadalmi súllyal rendelkező komponensek jelennek meg, s a kutató számára a társadalmi dráma „összerakódásának” rekonstrukciója a megoldandó feladat. A kísérlet típusú kulturális konstrukciók elemzésében – véleményünk szerint – lehetőség van annak az egy színttel mélyebben zajló folyamatnak a megfigyelésére, amely a drámát alkotó komponensek társadalmi súllyal való sikeres/sikertelen feltöltésére irányul.

A témakezelés és fogalomhasználat síkján tanulmányunk kapcsolódni kíván azokhoz az antropológiai elemzésekhez, amelyek kultúráközi viszonylatban vizsgálják az etnikai identitás kiterjesztésének vagy legitimációs fogásainak a gyakorlatát (Eriksen 1991, 1993). Ugyanakkor a tanulmány számos ponton kapcsolódik ahhoz a KAM keretében folytatott kutatáshoz, amely az egyazon fizikai vagy szociális térre irányuló kettős (román, illetve magyar) szimbolikus térfoglalások, térbirtoklások gyakorlatát elemzi (Bodó – Biró 1993). Értelmezési lehetőségeinket szűkíti az a tény, hogy kutatásunk első fázisában nem kerítettünk sort az átköltöztetési esemény kiépülésébe belejátszó diskurzusok kimerítő elemzésére. Az esemény általunk végzett rekonstrukciója csak a szimbolikus cselekvések időben igen elhúzódó sorozatát tartalmazza, s interpretációink is csak erre a szerkezetre terjednek ki. Ugyanakkor az emlékmű előtörténetéből (állítása, használata, kiiktatása), az átköltöztetés körülményeiből csak annak az ismertetésére szorítkozunk, ami szorosabban vett témánk tárgyalásához feltétlenül szükséges.

I. A költöztetés előtörténetéről

a.

A lövétei emlékművet 1941-ben állították, az akkori államhatalom emlékműállítási kampánya keretében. Országzászlós emlékmű volt, amely – elsősorban a zászló és a címer révén – egyik napról a másikra a falu legfontosabb szimbolikus pontja lett. A szűk völgyben fekvő, igen sűrűn beépített faluban az emlékműállítás kapcsán hozták létre a centrumnak számító piacteret, amelyet a tér emelkedő részén elhelyezett emlékmű uralt. Az emlékmű akkori, illetve ötvenes évekbeli használata nem tartozik tanulmányunk tárgyához, ezzel kapcsolatban csupán arról teszünk említést, hogy egyrészt a negyvenes években igen erőteljes, az emlékmű használatát kialakító levente-mozgalom, másrészt ennek a használatnak az 1945 utáni kiiktatása a helyiek számára jelentős mértékben fölértékelte az emlékmű környezetének, illetve magának az emlékműnek a szimbolikus súlyát. 1945 után zászlófelvonásra, Budapestről rádióon vezényelt ceremóniákra már nyilván nem kerülhetett sor, ennek ellenére a korábban szimbolikusan fölértékelt hely centrális szerepe megmaradt. Sőt, a későbbiek folyamán kialakult egy olyan szimbolikus cselekvéssor, amely komponensei alapján nem volt a negyvenes évekbeli ceremóniák folytatása, de sajátos szinekdochés jellege folytán az emlékműről korábban alkotott mentális kép rejtett, áttételes megerősítését és fenntartását szolgálta. Ez a cselekvéssor a következőkből állt: minden év november elsején, halottak napján a falu fúvószenekara a temetőből jövet megállt az emlékmű mellett és a falu lakói zeneszó

mellett gyűjtöttek gyertyákat a falu világháborús halottainak emlékére. Nem hangzottak el beszédek, nem jelentek meg nemzeti jelképek, azonban a nemzeti identitásra utaló kiemelt fontosságú szimbolikus hely és a halottakra emlékező tömeg „kapcsolata” minden jelenlévő számára egyértelmű volt, mint ahogy ennek a kapcsolatnak a korábbi ceremóniákra való emlékeztető szerepe is. A korábbi, jól kiépített kulturális forma ily módon áttételes, utalásos szerkezetként élt tovább, s ez a megoldás teljességgel elfogadható volt abban a tágabb társadalmi kontextusban, amelyben az etnikailag homogén helyi közösség a szabályok és képviselők formájában folyamatosan jelenlévő, más etnikumú központi hatalommal a maga együttélési paktumát kialakította és fenntartotta.

Az 1945 utáni időszakról tehát azt a megállapítást kell tennünk, hogy az emlékmű korábbi használatának megváltozása a faluközösség számára kezelhetőnek bizonyult. Kialakult egy olyan új kulturális konstrukció, amely ugyan jelentős mértékben eltért a korábbi formától, de amely a falu szemszögéből nézve megfelelt az új társadalmi konszenzusnak. Bár etnográfiailag két különböző kulturális forma írható le, antropológiai szemszögéből azt kell mondanunk, hogy az emlékműhasználatban nem törésről, hanem folytonosságról beszélhetünk. Az új szimbolikus cselekvéssor mint kulturális konstrukció tulajdonképpen ugyanannak a morális rendnek a kifejeződése, ugyanazokat a határokat definiálja (bár a második változat sokkal burkoltabban), mint a negyvenes évekbeli változat.

b.

Az emlékmű elköltöztetését egy olyan felső, hatalmi beavatkozás váltotta ki, amely az évente egyszer lejátszódó ceremónia szimbolikus súlyát rendkívüli mértékben csökkentette, a hely szimbolikus értékét pedig lefokozta. Nem iktatta ki magát a cselekvéssort, de a hely értékének megváltoztatása révén a résztvevőket lehetetlen, megalázó helyzetbe hozta. Ez a beavatkozás a morális rend további fenntartására vonatkozóan kellemetlenebb volt, mintha magát a ceremóniát megtiltották volna. A hatalmi beavatkozás abban állt, hogy közvetlenül az emlékmű elé új üzletházat építettek, mégpedig a falu viszonyaihoz képest modern, egyedi és centrális szerepű épületet (a környező házakhoz képest nagy méret, két szint, modern építészeti megoldások, több üzlet egy épületben, szokatlanul nagy áruválaszték). Az emlékmű eltakarására irányuló szándék nyilvánvaló volt, mert az emlékmű a piactér beépítése folytán az üzlet mögötti nyitott raktárfelület belterületére esett. Az üzletház udvara úgymond bekebelezte az emlékművet, körbekerítették, üres ládákkal, csomagolóanyagokkal halmozták körül. Ez a nyilvánvaló deszakralizálási szándék nem iktatta ki teljesen az emlékmű-

használatot (a zenekar tagjai halottak napján bemásztak a ládák közé és ott zenéltek), de a helyet és a szimbolikus cselekvéssort eljelenítették.

A korábban kialakított kulturális forma ebben a deszakralizált formában már nem szolgálhatta a morális rend újra- és újradefiniálását, mintegy sértette a falu lakóinak önértékét. Ugyanakkor másfajta cselekvéssor kialakítását nem tette lehetővé, hiszen a hely nemcsak megközelíthetetlen volt, hanem egyben leértékeltté is vált. Az ebből a helyzetből való kilépésre elvben két megoldás maradt. Az egyik az emlékmű elfelejtése, a másik pedig az elköltöztetése. Más települések emlékműveinek sorsát ismerve az első változatnak volt nagyobb esélye. Hogy mégsem ez történt, annak az a magyarázata, hogy a beavatkozás úgymond „szerencsés” időszakban történt, olyan periódusban, amikor megjátszható volt – legalábbis a kísérlet szintjén – a lokális és etnikai identitás részleges újradefiniálásának az a folyamata, amely az átköltöztetésnek nem csupán esélyt, hanem legitimitást is adott. Ha nincs ez a tágabb társadalmi konstelláció, akkor az átköltöztetés föl sem merül, hiszen az identitás részleges transzformációja nélkül a közösség hozzá sem nyúlhat egy ilyen centrális szerepű emlékműhöz, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy a részleges identitástranszformáció legitimitásának érzete nélkül egy monolitikus struktúrában az alulról jövő kollektív kezdeményezésnek még megszerveződnie sem lenne esélye. Az előtörténet harmadik komponensként ezt a tágabb társadalmi konstellációt mutatjuk be.

c.

Ebben a régióban a helyi közösségnek a hatalommal kötött hallgatóságos paktuma a két világháború közti időszakban és az 50-es, 60-as évek folyamán is mélyen etnikai jellegű. A képviselői által (tanácselnök, titkár, párttitkár, rendőr) és szabályozásai révén jelen lévő hatalom ezekben az időintervallumokban alapvetően „román” jellegű, míg a pólus másik oldalán álló helyi közösség „magyar”. A paktum lényege egy hallgatóságos egyezség: a hatalom korlátokat állít fel, a helyi közösség pedig a viszonylag tartósnak ígérkező korlátokon belül megpróbál önálló mozgásteret kialakítani magának. A korlátok definiálásának igen lényeges mozzanata az, hogy mi és milyen mértékben lehet „magyar”, és minek kell feltétlenül „románnak” lennie. A helyi közösségek vonatkozásában ilyen módon kialakulnak – különösen mentális síkon – a mindennapi életvezetés teljes mértékben sajátnak érzett terrénumai.

A hatvanas évek végén több tényező is közrejátszott abban, hogy a „magyar” oldal a korábban érvényes hallgatóságos paktum újradefiniálásának lehetőségét érzékelte. Egy új konszenzus kialakításának lehetősége volt benne a levegőben, s ezt – az e régióra jellemző módon – a paktum előtti állapotok részleges restaurációjával próbál-

ták elérni. Témánk szempontjából ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy az etnikai identitás újradefiniálásának kísérletéről van szó, mégpedig abban az értelemben, hogy a saját etnikai határok kiterjesztésére tesznek kísérletet. (Ezt a folyamatot az elit szintjén sokkal nyilvánvalóbban lehetett rögzíteni, de még kutatásra váró feladat annak vizsgálata, hogy a „lent” miként is érzékelt és élte meg az 1968-as nyitást.) Metaforikusan szólva ez azt jelenti, hogy ebben az időszakban minden fontos dolog és minden fontos társadalmi szerep egy fokkal „magyarabb” lett, mint amilyen a paktum idején volt.

Ez a szélesebb társadalmi kontextus teszi egyáltalán lehetővé, hogy Lövétén az emlékmű elköltöztetése, mint legitím és kollektív cselekvés egyáltalán fölmerülhessen. A helyi közösség a maga során szintén az etnikai határ részleges restaurációjára törekszik. Az emlékmű elköltöztetése, illetve a leértékelt szimbolikus cselekvésnek a korábbi jogaiba való visszahelyezése nem más, mint a restaurációt szolgáló eljárás. Olyan kollektív gesztus, amely az etnikai határ kiterjesztése és újradefiniálása révén legalább részben helyreállítja a sajátnak érzett világ korábbi rendjét. Mint később látni fogjuk, a szélesebb társadalmi kontextus szerepe jelentős, s maga a hosszas átköltöztetési esemény teljes mértékben kontextusfüggő: a '68-as hangulat későbbi változásai közvetlen módon játszanak bele az átköltöztetés alakulásába, s nem is annyira a hatalmi szabályozás vagy a lehetőségek beszűkülése révén, hanem a fentről közvetlenül nem szabályozott helyi közösségi részvétel síkján.

II. Az átköltöztetési esemény

Aki belülről ismeri a romániai szocializmus utolsó két évtizedét, s az emlékművet látva fogalmat alkot az átköltöztetés nehézségeiről, az könnyen juthat arra a következtetésre, hogy a falu lakói szinte a lehetetlent vitték véghez. S ez korántsem tűnik túlzásnak, ha arra gondolunk, hogy „irredentának” bélyegzett emlékműről van szó; az átköltöztetés ürügyén tulajdonképpen átépítés és kibővítés történt; az egész művelet nem kapott anyagi támogatást. S mindez történt egy olyan időszakban, amikor minden szükséges anyagot csak feketepiacon lehetett beszerezni, amikor minden szállító jármű útját és rakományát nyilvántartásba vették, s amikor az állambiztonság ugyancsak rajtattartotta a szemét minden „magyar” kezdeményezésen.

Az esemény rekonstrukciója azonban azt igazolja, hogy korántsem valamiféle rendkívüli cselekedetről van szó, hanem csupán a központi hatalom ellenében működő helyi közösség koncentrált és sikeres akciójáról. Korántsem ez volt az egyetlen terület, ahol a „lent” társadalmi sikereket ért el. Az emlékmű átköltöztetése annyiban emelkedik ki a sorból, hogy akciója etnikai tartalmánál fogva a leginkább megközelítette azt a határt (néhol kissé át is lépte), amelyen belül a hallgatólagos paktum alapján a helyi

közösségnek működni szabadott. (A „fent” és a „lent” működéséről, a kettő kapcsolatáról még igen keveset mondott el régióink társadalomkutatója, ezért itt csupán jelezzük, hogy az átköltöztetési eseményt ebben a fogalmi kontextusban gondoljuk el.) A rekonstrukció alapján úgy véljük, hogy ez az esemény sűrítetten tartalmazza a „lenti” társadalom erre az időszakra és erre a régióra jellemző működési jellegzetességeit.

Intézményi keretek

Ebben a faluban még három-négy évtizeddel korábban is működtek a közösségi életet szabályozó saját intézmények (vezetői szerepek, közös határozatok és közös cselekvések stb.). Az 1960-as évekre azonban ezek a formalizált szervezési keretek eltűntek, az államszocialista berendezkedés ilyen kereteket még alkalmi célok érdekében sem tört meg. Az informális mezőben azonban léteztek olyan szerveződési formák, amelyek az intézményi keretek funkcióját betöltötték: képesek voltak közösségi jellegű döntéseket kialakítani, a döntésekhez legitimitást rendelni, kijelölni a végrehajtásra vagy a képviselőre érdemes személyeket, a végeredményt kollektív állásfoglalás formájában értékelni. Az informális intézmények működése számára a keretet az e régióra ma is általánosan jellemző „átbeszélési gyakorlat” adta, amely képes közösségi jellegű konszenzusokat, illetve döntéseket kitermelni anélkül, hogy a szerveződés formális jegyei rögzíthetők lennének. Ennek a működési mechanizmusnak az elemzése jóval túllép tanulmányunk keretein, itt csupán azt jelezzük, hogy az átköltöztetés lehetőségét, majd pedig az akció jogosságát definiáló közösségi álláspont az átbeszélési alkalmak szövetében termelődött ki. Amikor egy hivatalos falugyűlés alkalmával ezt az igényt megfogalmazzák a magasrangú politikus előtt, akkor már az átköltöztetésre vonatkozó, feltételes jellegű konszenzus kialakult, s a magasrangú vendégtől már tulajdonképpen nem tanácsot, hanem segítséget várnak (ez a politikus Fazekas János volt, e vidék szülötte, aki az első Ceausescu kormányban a legmagasabb rangú magyar politikus volt). A falu lakosságának elszántságát jelzi az, hogy a kérést az üzletközpont lebontásának ötletével kezdték, s a korteshadjáraton lévő politikus végső soron örvendhetett annak, hogy csak egy átköltöztetés engedélyezésében kell közreműködnie. A nagy nyilvánosság előtt ekkor elhangzó hivatalos támogatási ígéret jelentette tulajdonképpen az átköltöztetési esemény (a továbbiakban: esemény) kezdetét: jelzést kaptak arra, hogy az engedélyezés kivitelezhető, de a többi a falu dolga lesz. Ez a mozzanat jelentette az esemény kezdetét, mert az átbeszélési események ettől a ponttól kezdték el a kivitelezési lehetőségekre, illetve a konkrét kivitelezési eljárásokra vonatkozó újabb közösségi konszenzusok kitermelését. Ennek a beszélés révén történő belső intézményesítésnek a legfontosabb mozzanata az volt, hogy legitimitást ka-

pott annak a 15-20 fős csoportnak a működése, amely az esemény kiépülését mindvégig szervezte. Azt is lehetne mondani, hogy ez a csoport alkotta az esemény „hivatalát”. Kívülről nézve ez csak egy laza network, valójában szerepekre, feladatkörökre lebontott, hierarchikus belső struktúrával rendelkező „láthatatlan” intézmény, amelynek nincs ugyan székháza, kinevezett vezetője, bankszámlája, hivatalos működési szabályzata, mégis sikerrel látja el a szervezés/irányítás, tervezés, pénzkezelés és értelmezés bonyolult feladatkörét. Az intézmény szerepe, nagysága, működési módja a 20 év során változik, de centrális szerepe végig megmarad, és az esemény építését soha nem engedi ki a kezéből. Súlytalanná – paradox módon – 1989 után válik, ekkorra azonban az esemény építése már befejeződik.

Az esemény szereplői

A szerepek kialakulása és működése talán a legtöbbet árul el az erre a korszakra jellemző „lenti” társadalom működéséről. Kulcsszerepbe azok kerülnek, akik a negyvenes évekbeli ceremóniák, az akkori leventemozgalom résztvevőiként úgy érzik, hogy az emlékmű erőteljes lefokozása a múltjukkal együtt az identitásukat kérdőjelezte meg. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy ez a réteg a 60-as években jutott az életkor és a családi státus révén olyan szimbolikus pozícióba, hogy akaratának érvényt szerezhetett. Bár alapvetően egy erőteljes rétegigényről volt szó, az a tény, hogy az identitásukon esett csorbát az etnikai identitás újradefiniálása révén látták kiküszöbölhetőnek, vállalkozásukat közösségi akaratnak állította be. Így a réteg-szándék a helyi közösség szándékaként jelent meg, s ennek nyomán nem véletlen, hogy e réteg tagjai lesznek az eseményt építő informális intézmény „alkalmazottai”: szervezők és stratégiakidolgozók, pénzkezelők és hivatali ajtókon kilíncselők, mozgósítók és fizikai munkát végzők. Számuk a kezdeti 15-20-ról folyamatosan apadt, s a közel húsz évig tartó esemény végén alig 3-5 személy marad.

A falu lakossága képezi az esemény szereplőinek másik csoportját. Ha csupán az eseményben való tényleges részvételét figyeljük, akkor ez a szereplőcsoport passzívnak tűnik (kevesen és csak ritkán segítettek, csak akkor kapcsolódtak be közvetlenül az események folyásába, ha házról-házra járva felkérték őket stb.). Szimbolikus cselekvéssorról lévén szó, a részvétel formái sokkal áttételesebbek is lehettek. Nem volt az eseménynek olyan lényeges mozzanata, amely ne került volna be a falu lakossága által működtetett átbeszélési hálózatba. Az átbeszélések révén pedig minden egyes fontos mozzanat kapcsán sor került az informális intézmény működésének kritikai/jóváhagyó legitimációjára. Az esemény építése ugyanis azonnal félbeszakadt volna, ha a közösségi beszélés által létrehozott informális intézmény tagjai folyamatosan nem támaszkod-

hatnak a közösség által termelt konszenzusra. Arra a szimbolikus jóváhagyásra, hogy amit terveznek, amit tesznek, az a falu számára jó és szükséges. Az első szereplőcsoport számára ez a folyamatos jóváhagyás végeredményben fontosabb volt, mint a tényleges anyagi támogatás vagy a kétkezi munkában való résztvállalás.

A két szereplőcsoport kapcsolatáról tehát azt kell kiemelnünk, hogy az informális intézmény és a faluközösség közti kooperáció mentális síkja ebben az időszakban, ebben a régióban sokkal fontosabb, mint a tényleges, fizikai értelemben vett együttműködés. Az erőforrások kaláka-típusú egyesítése helyett a szimbolikus formában legitimált, mentális síkon zajló közös cselekvés a fontos. Annál is inkább így van ez, mert az eseményépítéshez szükséges erőforrások az eseményen kívül helyezkednek el, s az informális intézménynek ahhoz is közösségi jóváhagyásra van szüksége, hogy ezeket a külső forrásokat igénybe vegye. (Ez a jelenség amellet érvel, hogy a kaláka-típusú események vizsgálata során a kooperációs formákat ebből a szemszögből is vizsgálni kell.)

Az esemény szereplőinek harmadik csoportját az erőforrások birtokosai jelentik. Mivel a szocialista államszerkezetben minden erőforrás birtoklása egyben hivatali pozíciót is jelentett, a szereplők harmadik csoportjába gyárigazgatók, párttitkárok, néptanácselnökök, kvázi-független társadalmi struktúrák képviselői (művész, pap) tartoztak. Erre a külső csoportra nagy szükség volt, mert a falu lakossága csak a kétkezi munkát és a feltétlenül szükséges pénzt biztosíthatta. Márpedig szükség volt többek között az alábbiakra: sok információ és az ügyek intézésére nem kevés kompetencia, művészi elképzelés és annak kidolgozása, műszaki kivitelezési terv, távol levő vagy hiánycikknek számító nyersanyagok, speciális szállítóeszköz, terület az emlékmű elhelyezésére stb. Mindezek felett személyek rendelkeztek, akiket meg kellett nyerni, hiszen az esetek nagyobb részében szabálytalan ügyintézésről volt szó, s a szabályosabb változatokra is árnyékot vetett az emlékmű „irredenta” jellege. Ezért minden felkért személyt részletesen be kellett avatni, nemzeti érvekre utalva megmagyarázni, hogy mire is kell a befolyás, a terv, a rajz, a nyersanyag, a gép stb. Körülbelül 10-12 személyre rúg az eseményben ilymódon kulcsszerepet vállaló külső személyek száma. Nem csupán intézkedtek, hanem azt is vállalták, hogy szükség esetén tartják a hátukat. Nem véletlen, hogy szinte mindannyian lövétei származásúak voltak, vagy pedig házasságuk, munkahelyük révén kerültek szorosabb kapcsolatba a faluval. Az adatközlők szerint mindezek a személyek „igazi, jó magyar emberek”. Közreműködésük személyes munkavégzésen alapult, amelyért nem kértek pénzt, vagy pedig hivatali funkciójuknál fogva megkeresték a nyersanyag kiutalás, eszközfelhasználás olcsó változatait. Mindez nem volt veszélytelen, gondoljunk csak arra, hogy a közeli vasüzem főmérnöke több száz

kilométer távolságról hozatott hivatalos úton tégelyt a bronz olvasztásához, holott az üzemnek egyébként ilyesmire nem volt szüksége; az átköltöztetést végző speciális erőgép több mint száz kilométert tett meg ál-indokkal ahhoz, hogy a szobrot a helyére emelje. Az intézkedő személyek ellenértékként csak szimbolikus jóvátételt kaptak, hiszen az ilyen ügyletekről tanácsos volt hallgatni, a faluközösség számára jobbára csak az intézkedések végeredménye vált ismertté.

Az esemény időbeli tagolódása

Az emlékmű lefokozásától az újjáépítés befejezéséig megtett út a Turner-i értelemben vett társadalmi drámaként írható le, azzal a kiegészítő megjegyzéssel, hogy ez a társadalmi dráma az etnikai definíciók mentén hallgatólagos paktumot kötött felek (helyi közösség – más etnikumú központi hatalom) között játszódott le. A dráma négy szakasza közül (1. törés, 2. melyülő krízis, 3. helyreállító cselekvések, 4. újraintegrálás) tulajdonképpen csak a harmadik szakaszhoz tartozó cselekvéssor tartozik tanulmányunk tárgyához. Az egyes szakaszokról röviden el kell mondanunk a következőket: a törés fázisa igen rövid lefutású volt, nem előzte meg hosszas rákészülés, ahogyan azt az egy kultúrán belüli rítusoknál gyakran tapasztalhatjuk; a második szakasz 4-5 évig tartott, s tulajdonképpen a dráma itt befejeződött volna, ha nem áll össze a hatvanas évek második felében az etnikai identitás újradefiniálását ígérő tágabb társadalmi kontextus. A negyedik fázis 1989 utánra maradt, s egy sokkal nagyobb dimenziójú társadalmi dráma részévé válva hamar elveszítette korábbi kontúrjait.

A részletesebben elemzett harmadik fázis, az átköltöztetés, időben rendkívüli módon elhúzódott. Mint minden szimbolikus jelentőségű, az életvilág egy jelentős részét újjáépítő cselekvéssorozat, ez a fázis több kiemelten fontos, ugyanakkor még több háttértevékenységnek számító műveletet foglalt magába. E cselekvéssor legfontosabb jegye az, hogy belső tagolódását, ritmusát, az egyes részcelekedetek formalizáltságának fokát nem a helyi közösség kulturális mintái határozták meg, hanem az attól függetlenül működő külső körülmények. A falu lakói az egész cselekvéssort úgy élték meg, mint a sajátjuk a környező ellenséges világtól való visszaszerzési kísérletét. Olyan építkezés ez, amelyben az aktoroknak mindig készen kell állni az éppen adódó lehetőségek kihasználására. Az elért eredményeknek a folytonos rákészültség állapotában szinte örülni sem lehet (nem lehet például kisebb-nagyobb ceremóniákkal szentesíteni a sikeresen lezárult részfolyamatokat). Nem voltak menetközben demonstrációk, részünnepek, nem termeltek ki nyilvános térben elhelyezett jelképeket, nem kristályosodtak ki formalizált és önálló életre képes nyilvános rítusok, és végképp nem volt szó az újradefiniálás mélyén meghúzódó törésvonal nyilvános érzékeltetéséről vagy kimondá-

sáról. Mindezek a jegyek egy kultúrán belüli társadalmi dráma esetében nyilvánvalóan jelentkeztek volna, az etnikai jellegű törésvonal fölmutatása azonban nem mutatkozott célszerűnek.

A lényeges történések elrejtésének több oka is volt, s az okok közül a hatalmi fenyegetés talán a legkevésbé volt meghatározó. A cselekvéssornak a társadalmi nyilvánosság terébe való bevitele elvben is csak akkor történhetett volna meg, ha maga az átköltöztetés eseménye jóval rövidebb lefutású, s az esemény ritmusát maga a helyi közösség szabja meg. Ellenkező esetben az történik, hogy a húsz évnyi időintervallumban szétszóródó rész-rítusok elveszítik kapcsolataikat egymással, s fönntartásuk ezért jóval többre került volna, mint az átköltöztetés maga.

Az esemény közösségi lereagálásainak elrejtése, illetve a rejtett formák kialakítása azonban jóval bonyolultabb jelenség, mint ahogyan azt az említett okok mutatják. Analitikusan az rögzíthető, hogy a fentebb említett három tényező nyomán (az ellenséges világ dominanciája, az átköltöztetés időtartamának megnövekedése, a formalizált rítusok kialakításának és gyakorlásának hivatalos tiltása) a helyreállító cselekvések befele forduló formái szerveződtek meg, az ún. csendes győzelem kisléptékű rítusai jelentek meg. Mégpedig igen nagy számban és sokféle változatban. Át- meg átszótték a bizalmas mindennapi találkozásokot és beszédeseményeket. Táptalajukat az jelentette, hogy az elvben akár néhány hét alatt is elvégezhető átköltöztetési esemény húsz évet is kitöltő sok-sok apró cselekvésre esett szét. Ezek egy kisebb része ún. célcselekvés volt, amely közvetlenül az emlékmű átköltöztetésére vonatkozott, legnagyobb részük azonban olyan szekundér cselekvés volt, amely a célcselekvések körülményeinek megteremtését és többszörös túlbiztosítását szolgálta. (Például ahhoz, hogy egy üzemvezető a leltárából „leírja” az emlékmű korlátját képező lánodarabokat, a vele való jó kapcsolat kialakítását és fenntartását célzó szekundér cselekvések hosszú sorát igényelte.) Mindezzel kapcsolatban azt kell kiemelnünk, hogy az ügyintézők és a falu lakói számára a kétféle cselekvés ontológiai rangja azonos volt. Akár egyik, akár a másik csoportba tartozott egy cselekvés, mindenképpen azért volt fontos, mert lejátszódásával egyben az ellenséges világ felett aratott kisléptékű győzelem hordozójává vált. Ezek az apró tények a falu számára egyenrangúak az átépítés kulcsfontosságú mozzanataival, ugyanolyan súllyal kerültek bele az átbeszélelési gyakorlatba, és mindenikük egy-egy fokozatot képezett a saját világ határainak újjáépítésében. Az ilyen események nem túlságosan tág körben való szimbolikus lereagálása minden egyes esetben a környezetet alkotó ellenséges világ egy darabjának távolabbra helyezését jelentette (ennek a folyamatnak a részletes elemzésére külön tanulmányban kívánunk majd sort keríteni, az interetnikus kapcsolatok elemzésének témakörében).

Az apró, csendes győzelmek sorozata arra utal, hogy az átköltöztetési esemény sokkal több mozzanatból állt, mint amennyi kívülről nézve ehhez az eseményhez kapcsolódik. Szinte azt is mondhatnánk, hogy ez az esemény a falu számára csak ürügy a számtalan kis fronton szerzendő szimbolikus győzelmek kivívásához. Az emlékmű átköltöztetésének természetesen vannak kiemelten fontos mozzanatai, de ez a tagolás csak a külső szemlélő álláspontját tükrözi. Az apró lépések halmaza – amelyek mindegyike nem egyéb, mint kisléptékű mentális győzelem az ellenséges környezet egy darabja felett – azonban nem mutat ilyen hullámzó belső tagolódást. Számuk az átköltöztetés beindulásának éveiben a legnagyobb (amikor még konkrét eredmény nem is nagyon volt), majd az etnikai határ újradefiniálását ígérő társadalmi kontextus lebomlásával folyamatosan csökken. A befele forduló, kisléptékű ritualizációnak ez a folyamata magyarázza azt, hogy az átköltöztetés befejezése nem gyakorolt különösebb hatást a falu lakosságára, az utolsó évekre emlékezve a kivitelező csoport már egyértelműen a helyi közösség közönyéről beszél. Időben két története van tehát az átköltöztetésnek. Az egyik történet célirányos, a kivitelező csoport utólagos visszaemlékezéseiben, a helyi elit értelmezésében nyer megfogalmazást. A másik történet meglehetősen pragmatikus orientáltságú. Ez a történet a tágabb környezetet jelentő ellenséges világ felett aratott, kisléptékű rituálék formájában realizálódó győzelmek sorozatából áll. Ezek a kisléptékű rituálék utólag nem váltak lekerekített interpretációkká, észrevenni őket nem, vagy csak nagyon nehezen lehet. Szerepükkel azonban foglalkozni kell, hiszen az emlékmű költöztetés eseménye köré rendeződve ezek a kisléptékű, szimbolikus súlyú gesztusok definiálták újra az etnikai határ pontjait, elsősorban az ellenséges világ komponenseinek mindennapi leértékelése, mentális síkon történő távolabbra helyezése révén. Olyan szimbolikus síkon történő erőszak ez, amely sikeres befejezés esetén az interetnikus kapcsolatokban nem csupán tartós mentális határokat termel, hanem ugyanakkor erős aszimmetriát is. Ebben az eseményben az apró szimbolikus győzelmek sorozata nem futotta ki magát, az etnikai határ újradefiniálásának gyakorlata az esemény befejeződése előtt kifulladt. Az 1989-es változás nyomán beindult tágabb érvényű társadalmi dráma azonban ma jelentékeny mértékben besegít abba, hogy a félbehagyott apró szimbolikus győzelmek sorozata ma utólag legitimitást nyerjen. A kisléptékű, határdefiniáló rituálék utólagos legitimitációja természetesen maga után vonja az általuk termelt, mentális síkon definiált aszimmetria hangsúlyozását is. Az emlékmű ma már más történetet él, de a korábbi történet hozadéka nem veszett el. Ezzel szemben a kivitelező csoport története már csak nagyon kevesek számára történet. Társadalmi érvényessége egyre csökken, s a kutató föltehetőleg nagyot tévedne, ha a kikérdezési technika hátrányai okán csupán a kivitelező csoport történetének létét ismerné fel.

III. Néhány konklúzió

A lövétei emlékmű történetében több olyan mozzanat van, amely túlmutat a helyi példán. A nemzet Nagy Történetére, vagy a Nagy Kulturális Hagyományra utaló szimbólumok telepítése és működtetése a közép-kelet-európai régióban mindig felveti a „lent” és a „fent”, az elit és a szélesebb társadalom kettősségének kérdését, s nem utolsósorban azoknak a fentről kiinduló társadalomépítési kísérleteknek a problematikáját, amelyek a két „világ” egységének megteremtésére, vagy egységesként való beállítására törekednek. Amennyiben egyáltalán beszélünk közép-kelet-európai régióról, akkor ennek a régióknak a Nagy Története végső soron nem más, mint e kettősség feloldásának (a mindenkori elit részéről), illetve megőrzésének (a mindenkori szélesebb társadalom részéről) társadalmi játéka. Az emlékműállítások és emlékműhasználatok helyi léptékű mikrotörténetei ennek a játéknak egy-egy változatát hordozzák. A régió Nagy Történetével való összefüggéseik különösen olyan esetekben válnak láthatókká, amikor az emlékmű telepítése időben nagyon elhúzódik, vagy az emlékmű használata gyakrabban változik. A lövétei esetre mindkét jellemző érvényes, s mindez ezt a mikrotörténetet az átlagnál átláthatóbbá, értelmezhetőbbé teszi.

A használat váltakozása ez esetben is egyértelműen igazolja, hogy a „lent” szemszögéből nézve az emlékmű – mint nyilvános térben elhelyezett szimbólum – sorsát a morális rend fenntartásában játszott szerepe határozza meg. Ezt a viszonyt a mindenkori elit az emlékműhasználat kívánt módozatainak szorgalmazásával vagy nem kívánt módozatainak tiltásával megpróbálhatja befolyásolni, de a viszony irányát megfordítani nem tudja.

A lövétei emlékmű kapcsán a 40-es évek emlékműállítása kiszolgálta a „lent” azon igényét, hogy az etnikai határt a korábbi, az 1918 előtti állapot erőteljes restaurációja révén újradefiniálja. Ebben az időszakban mind az emlékmű telepítése, mind pedig a köréje tömörített ceremóniák között kínáltak a helyi közösségnek ahhoz, hogy saját morális rendje társadalmi érvényességét szélesebb körben, nagyobb magabiztossággal rehabilitálja.

A kimondottan nemzeti jellegű ceremóniák 1945 utáni beszüntetése, a magyar nemzeti jelképek kiiktatása az emlékműnek ezt a típusú felhasználását nem számolta fel, csupán korlátok közé szorította. Más ceremónia kapcsolódott az emlékműhöz (zenélés és gyertyagyújtás november elsején a halottak emlékére), de a morális rend fenntartásában betöltött szerep változatlan maradt.

Az emlékmű helyének erőteljes szimbolikus leértékelése (körbeépítése, elrejtése az üzlet mögött, a raktárba való „beolvasztása”) nem számolta fel a helyettesítő jellegű ceremóniát, a leértékelés révén azonban az emlékműhasználatnak a morális rend

fenntartásában betöltött szerepét megkérdőjelezte. Míg 1945 után a ceremóniának kellett változnia (de az nem jelentett az emlékműhasználatban lényeges módosulást), ezúttal a ceremónia maradhatott, viszont eljátszása elveszítette funkcióját. Mivel a megkérdőjelezés egybeesett egy olyan társadalmi kontextussal, amely az etnikai határok újradefiniálásának ígéretét hordozta, a falu közössége megpróbálkozott az eszközként eredményesnek mutató emlékmű újbóli használatba helyezésével, mégpedig a leértékelt helyről való elköltöztetés révén. Az elköltöztetés beindítása nem volt nehéz, mert akadt egy olyan helyi réteg, amelynek érdeke fűződött az emlékmű újbóli középontba helyezéséhez. Mint láttuk, az elköltöztetés első éveiben maga az átköltöztetés eseménye hatékonyan szolgálta az etnikai határ újradefiniálásának igényét, tehát a morális rend fenntartása szempontjából az emlékmű újból fontossá vált.

A nyolcvanas években azonban már világossá vált, hogy a más etnikumú hatalommal tervezett új paktum elmarad, az etnikai határ kitágítására nincs reális lehetőség, sőt, éppen e határok beszűkítése történik, s a mindennapi életvezetésben az etnikai határok szorosabbra vonásáról kell a hatalommal hallgatólagos paktumot kötni. Ekkor – bár a kislétszámú költöztető csoport tovább dolgozik, az átköltöztetés befejeződik, megkezdődik az állambiztonsági szervek vizsgálata – a helyi közösség úgyszólván teljesen elfordul az emlékműtől, elhatárolja magát a kivitelező csoporttól. A más etnikumú hatalommal kötött új hallgatólagos paktumban az emlékműhasználat már nem része a morális rend fenntartásának, az emlékmű átmenetileg idegenné válik (a kivitelező csoport tagjait például nyereszkedéssel is megvádolják).

Az emlékmű 1989 utáni története határozottan mutatja, hogy mind a költöztetés, mind maga az emlékmű csak egyszerű eszköz volt a morális rend fenntartási gondjainak megoldásában, s végeredményben sosem volt több kívülről behozott, alkalomadtán jól használható kelléknél. 1989 után egyik napról a másikra új paktum született, az etnikai határ újradefiniálódott (minden egy-két fokkal „magyarabb” lett ismét). Ebben a folyamatban az emlékműnek mint eszköznek újból fontos szerepe volt. Nemzeti jelképek kerültek rá, a március 15-i ceremóniák középpontjává vált. De ebben a restaurációs mozzanatokot tartalmazó folyamatban az emlékmű történetének, a költöztetés történetének egyáltalán nincs helye! Ez egyben azt is jelenti, hogy az emlékmű történetének a közösség történetében sincs helye. Az átköltöztetés kivitelezői értetlenül és sértődötten állnak e jelenség előtt, hiszen ők úgy tudják, hogy az átköltöztetés lebonyolításával a közösség akaratának szereztek érvényt, a közösség megbízásából cselekedtek. Ez a meggyőződés viszont hamis előfeltevésen alapul, hiszen ez a kvázi-archaikus közösség a saját cselekvéseit soha nem felejtí el beépíteni a saját történetébe. S ha az emlékmű története ma nem része a közösség történetének, akkor ez csak azt

jelentheti, hogy nem volt része a közösségi cselekvéseknek sem. Behozott, idegen elem volt és maradt, amely a morális rend fenntartásának mindenkori igényei szerint került fölhasználásra vagy éppen tartalékba.

A használatbavétel és tartalékolás illetően önkényes váltogatása a közéleti-politikai emlékművek esetében egészen megszokottá vált. Rendszerváltáskor emlékművek jönnek és emlékművek mennek. A lövétei példa azonban arra mutat rá, hogy a használat társadalmi játéka a nemzeti Nagy Történet jelképeit sem tekinti kivételnek. A mindennapi élet kisléptékű, befele forduló mentális győzelmei, a szimbolikus fölülemelkedés sikeres gyakorlása fontosabb, mint a szoborállítók és szoborköltöztetők által sugallt jelentések használata. Vannak egybeesések, de ezek időpontját és mértékét a „lent” határozza meg. Talán nem lépi túl a társadalomkutató illetékességi körét az a megjegyzés, hogy a mai emlékműállítási kampány tervezői ezúttal is teljes mértékben eltekintenek az emlékművek sorsát meghatározó „lenti” kontextustól. Az általunk vizsgált kisebb régióban hangsúlyozottan így van ez. Új szobrok, emlékművek sorozata révén próbálja az elit térben elhelyezni a nemzeti, nemzetiségi Nagy Történet alkotóelemeit, nem figyelve arra, hogy ebben a régióban minden nyilvános térben elhelyezett „fenti” szimbólum eleve és végérvényesen idegen.

Szakirodalom

Bodó Julianna – Biró A. Zoltán 1993

Szimbolikus térfoglalási eljárások. Antropológiai Műhely. 2.

Cohen, Anthony P. 1989

The Symbolic Construction of Community. Routledge. London.

Douglas, Mary 1966

Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. Routledge & Kegan Paul. London.

Durkheim, Émile 1912

Les formes élémentaires de la vie religieuse. Presses Universitaires de France. Paris.

Eliade, Mircea 1987

A szent és a profán. Európa. Budapest.

Eriksen, Thomas Hylland 1991

The Cultural Contexts of Ethnic Differences. MAN. Vol. 26. No. 1.

Eriksen, Thomas Hylland 1993

Formal and Informal Nationalism. Ethnic and Racial Studies. Vol. 16. No. 1.

Gal, Susan 1991

Bartók's Funeral: Representation of Europe in Hungarian Political Rhetoric. American Ethnologist. 440-458.

Hofer Tamás 1991

Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. Politikatudományi Szemle. 1. 29–51.

Póto János 1989

Emlékművek, politika, közgondolkodás. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 7. Budapest.

Sinkó Katalin 1992

A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra (Szerk. György Péter – Turai Hedvig) Corvina. Budapest.

Tallár Ferenc 1989

Sztálinizmus és reszakralizáció. Valóság. 2.

Turner, Victor 1974

Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society. Cornell University Press. Ithaca-London.

Wuthnow, Robert 1987

Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis. University of California Press. Berkeley.